

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

(Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)

№ 12

***Նվիրվում է պրոֆեսոր Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան
80-ամյակին***

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

2016

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
(Периодический сборник научных статей)
№ 12

*Посвящается 80-летию профессора
Гургена Меликяна*

Ереван
Издательство ЕГУ
2016

YEREVAN STATE UNIVERSITY

PROBLEMS OF ORIENTAL STUDIES

(serial scholarly journal)

№ 12

*Dedicated to the 80th birthday anniversary of professor
Gurgen Melikyan*

YEREVAN
YSU PRESS

2016

3

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Ժողովածուի 12-րդ հատորի հրատարակումը ԵՊՀ
արևելագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորասախոսական
անձնակազմի համեստ նվերն է պրոֆեսոր
Գուրգեն Մելիքյանի ծննդյան 80-ամյակին

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելիքյան Գուրգեն -	բ. գ. թ., պրոֆեսոր (<i>նախագահ</i>)
Ասատրյան Գառնիկ -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խաչիկյան Մարգարիտա -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր
Խառատյան Ալբերտ -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ
Կարաբեկյան Սամվել -	բ.գ.թ., դոցենտ
Հովհաննիսյան Լավրենտի -	բ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ
Մելքոնյան Ռուբեն -	բ.գ.թ., դոցենտ
(<i>համարի պատասխանատու</i>)
Ոսկանյան Վարդան -	բ.գ.թ., դոցենտ
Սարգսյան Լևոն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սաֆարյան Ալեքսանդր -	պ.գ.թ., պրոֆեսոր
Սաֆրաստյան Ռուբեն -	պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Տոնիկյան Սոնա -	բ.գ.թ., դոցենտ

© ԵՊՀ հրատ., 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՊՀ ՌԵԿՏՈՐ ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ 80-ԱՄՅԱ
ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ 5

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ 80 ՏԱՐԵԿԱՆ Է 8

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՍԵՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Հովհաննիսյան
ՖԱԹԻՄԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՇԻԱՅԱԿԱՆ
ԿՐՈՆԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐ 12

Հայկ Քոչարյան
ԻՆՏԵԼԵԿՏՈՒԱԼ ՄԵՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌՈՂՋԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԻԲՆ ԲԱԶԱ 20

Գ. Գևորգյան
Է. Ասատրյան
ՍՈՒԵԶԻ ՃԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ 30

Է. Ասատրյան
ՆԱՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹ 45

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Մելքոնյան

ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ 1961 Թ.
ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ԱՅՑԻ ՈՐՈՇ
ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ (ԱՐԽԻՎՍՅԻՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ)..... 58

Ալեքսանդր Սաֆարյան

ԹՅՈՒՐՔԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԶԻՅԱ
ԳՅՈՔԱԼՓԻՑ ՀԱՐՅՈՒՐ ՏԱՐԻ ԱՆՑ 67

Լուսինե Սահակյան

ՀԱՄՇԵՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ 80

Անի Սարգսյան

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ԲԱՔԻԻ ԴԻՎԱՆՈՒՄ 97

Միրանույշ Գալշոյան

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ԲՈՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ
ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ «ՀԱԶԱՐ ՈՒ ՄԻ ՑՈՒԼԵՐԻ
ԼԵԳԵՆԴԸ» ՎԵՊՈՒՄ 109

Նաիրա Գինոսյան

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ (XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ –
XX ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) 120

Արա Ազատյան

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ 139

Արթուր Դումանյան
ԲԱՆԱԿԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ 1920-1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ 158

Արշակ Գևորգյան
1960 Թ. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ԱՄՆ-Ի ՆԵՐԳՐԱՎՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 180

Հայկ Մարգարյան
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄՈՒՆԻՑԻՊԱԼ
ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՐԿՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 196

Նաիրա Պողոսյան
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՀՄԵԴ ՋԵՄԱԼ ՓՈՇԱՅԻ
ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ 208

Լիլիթ Մովսիսյան
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ
ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ՝
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԸ 217

Ժալդաս Աղիբաև
ՂԱԶԱԽՍՏԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ռուսերեն) 225

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գուրգեն Մելիքյան
«ՓԻՅԱԹԱԹԱՆ ՓԻԼԸ ՂԱՆԴԱՂՈՒՄ» ԱՐՑԱԽԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 236

Վարդան Ոսկանյան
ՈՐՈՇ ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ 240

Հասմիկ Կիրակոսյան
ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 249

Քնարիկ Միրզոյան
Թադևոս Չարչյան
ՈՐՈՇ ՊԱՐԿԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԹԱԹԱՐԵՐԵՆՈՒՄ (անգլերեն) 255

Արտյոմ Տոնոյան,
Հովհաննես Սարգսյան
ՀԵՏՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ «ՔՈՒՐԴ»
ԱՆՎԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ 262

Ահարոն Վարդանյան
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ ՆՈՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 273

Թերեզա Ամրյան
ՍՈՒՖԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՎ ԱՐԲԵՑՈՒՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ
ԵԶԴԻԱԿԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐՈՒՄ 281

Սվետլանա Հարությունյան
ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԸ ԵՎ ԳԼԽԱՎՈՐ
ՏՈՆԵՐԸ 295

Լիլիթ Սաֆրաստյան
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՎՏԱՐԱՆԴԻ ԿԻՆՈՅԻ ՆՈՐԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ. ՄՈՀՍԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖ, ՇԻՐԻՆ
ՆԵՇԱՏ 304

Գառնիկ Գևորգյան
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԻՑ (ԴԱՍԹԱՆԻՑ)
ՊԱՏՄԱՎԵՊ 320

Հովհաննես Խոբիկյան
ԿԱՐԻԱՆ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 331

Արմեն Իսրայելյան
ԻՐԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՍԲՈՂԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՊԱՌՆԱՑՈՂ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ 344

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆ 355

ՊՐՈՑԵՍՈՐ ԳՈՒՐԳԵՆ ՎՐԵԺԻ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆՏՐԱՆԻ 367

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր՝ Պատմագրություն, խորհրդահայ պատմագրություն, սփյուռքահայ պատմագրություն, հեղիտորհրդահայ պատմագրություն, բանակցություններ, խորհրդածողով, պայմանագիր:

1920 թվականի աշնանը սկսված թուրք-հայկական պատերազմի արդյունքում Հայաստանը պարտվեց, որի հետևանքով կնքվեց Ալեքսանդրապոլի ապօրինի պայմանագիրը: Այն իրականություն դարձավ խորհրդա-քեմալական ռազմաքաղաքական համագործակցության շնորհիվ:

Սեպտեմբերի 23-ին քեմալական զորքերը ներխուժեցին Հայաստան և, թափանցելով երկրի խորքերը, գրավեցին Օլթին, Մարիդամիշը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, իսկ նոյեմբերի 7-ին մտան Ալեքսանդրապոլ¹: Նոյեմբերին արդեն թուրք-հայկական պատերազմում ակնհայտ դարձավ Հայաստանի պարտությունը: ՀՀ կառավարությունը հարկադրված էր ընդունել քեմալականների ներկայացրած վերջնագիրը և բանակցությունների մեջ մտնել հաշտություն կնքելու համար: Նոյեմբերի 18-ին կողմերի միջև ստորագրվում է հայ-թուրքական զինադադարը, իսկ հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով հայկական պատվիրակությունը մեկնում է Ալեքսանդրապոլ: Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսը բացվեց նոյեմբերի 24-ին: ՀՀ կառավարության հաշտության պատվիրակությունը նախագահում էր Ալ. Խատիսյանը, իսկ անդամներն էին՝ ֆինանսների նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը, Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանը: Որ-

* ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ապփրանտ:

¹ «Հայք», 1990, 26 սեպտեմբեր, № 33:

պես խորհրդականներ պատվիրակության կազմում էին Խորհրդարանի անդամ Վ. Մինախորյանը, բարձրագույն դատական ատյանի անդամ Տ. Հովհաննիսյանը, գնդապետ Աթայանը և կապիտան Խնձորյանը²: ԹԱՄԺ կառավարության հաշտության պատվիրակությունը նախագահում էր Ք. Կարաբեքիրը, իսկ անդամներն էին Նեջադի բեյը և Համիդ բեյը³: Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում գումարվել է չորս լիազուրկ նիստ (նոյեմբերի 25, 27, դեկտեմբերի 1, 2), որից հետո ստորագրվել է հաշտության պայմանագիրը:

Դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, ժամը 2-ին⁴ ստորագրվեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որի ստորագրվելուց ժամեր առաջ, կեսօրվա ժամը 4-ին⁵ Դրոն և Հ. Տերտերյանը ՌԽՖՍՀ ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հետ Երևանում արդեն իսկ ստորագրել էին իշխանությունը Հայհեղկոմին հանձնելու վերաբերյալ համաձայնագիր: Տվյալ պարագայում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հայկական կողմից ստորագրեցին արդեն լիազորությունները վայր դրած կառավարության ներկայացուցիչները, ովքեր իրավասու չէին դա անելու, հետևաբար, այս պայմանագիրը չէր կարող իրավական ուժ ունենալ⁶: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով, փաստորեն, Հայաստանը կախման մեջ էր ընկնում Թուրքիայից:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հանդիսանում է հայոց նորագույն պատմության վիճելի ու հակասական հիմնահարցերից մեկը, որը պատմագրության մեջ արժանացել է տարաբնույթ գնահատականների: Այս պայմանագրի վերաբերյալ թե՛ սփյուռքում և թե՛ Հայաստանում ստեղծվել է բավականին հարուստ պատմա-

² Խատիսյան Ալ., ՀՀ ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 294:

³ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսու՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, թ. 47:

⁴ Տե՛ս Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 311, «Գրական թերթ», 14 դեկտեմբեր, 1990:

⁵ Տե՛ս Հ. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 124-125:

⁶ Տե՛ս Մարուքյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Եր., 2014, էջ 121:

գիտական գրականություն, որոնցում տարբեր կերպ է որակվել և գնահատվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին տրվել է ստորացուցիչ, ստրկացուցիչ, կողոպտիչ, ապօրինի, դավաճանական, չարաբաստիկ, ոճրագործական, խայտառակ, հանցավոր, ամոթալի ակտ, ազգադավ քաղաքականություն և նմանատիպ որակումներ⁷:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը լայնորեն լուսաբանված է նաև սփյուռքահայ պատմագրության մեջ, թեև պետք է նշել, որ սփյուռքահայ հեղինակների գնահատականները այս հարցում միանշանակ չեն: Այստեղ ևս առկա է կուսակցական պատկանելության գործոնը:

Դաշնակցական հեղինակները հիմնավորում էին, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «պարտադրված, բռնության, սպառնալիքի և ճնշման տակ ստորագրված պայմանագիր է»⁸: Ս. Վրացյանի համոզմամբ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումը անխուսափելի էր և պատմական անհրաժեշտություն⁹: «Մենք շատ լաւ գիտակցում էինք, որ ընդունել Ք. Կարաբէքիի վերջնագիրը, կը նշանակէր ապագային անհուն նուաստացումների ենթարկել մեր կուսակցութիւնը եւ սուր զէնք տալ հակառակորդների ձեռքը... Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը

⁷ Ալիխանյան Ս., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում 1917-1921թթ., Եր., 1964, էջ 226, 233, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում 1828-1923թթ., (խմբագրությամբ Ջ. Կիրակոսյանի), Եր., 1972, էջ 770, Աղայան Օ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Եր., 1976, էջ 799, Գալոյան Գ., Պատմության քառուղիներում, Եր., 1982, էջ 354, Արզումանյան Ս., Արհավիրքից վերածնունդ, Եր., 1973, էջ 349, 353, Սիմոնյան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Եր., 1986, էջ 530, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1967, էջ 111:

⁸ Ահարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սեւր եւ Լոզան, Պոսթըն, 1943, էջ 110, Փիրումեան Ռ., Հայաստանը ՀՅԴ-Բոլշեւիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921թթ.), Եր., 1997, էջ 295:

⁹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 536:

ստորագրելով՝ մենք փրկեցինք ժողովուրդը նոր փորձություններից, թեև դրանով ուժեղ հարուած հասցրինք մեր վարկին,- գրում է հեղինակը»¹⁰:

Կ. Սասունին նույնպես կարծում է, որ ՀՀ կառավարությունը և ՀՅԴ-ն հնարավորություն ունեին խուսափելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքելուց, քանի որ դեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը հանձնվել էր Դրոյին՝ մինչև Հեղկոմի Երևան ժամանելը, սակայն «այդ բոլոր նպաստաւոր պարագաները ժողովուրդին անմիջական շահերէն վար դասուեցաւ ու համաձայնութիւն գոյացաւ, որ Դրօն, որպէս փոխանցող կառավարութեան պետ, հրահանգ տայ Ա. Խատիսեանին ստորագրելու թուրքերու առաջարկած դաշնագիրը»¹¹:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին իրենց աշխատություններում անդրադարձել են նաև սփյուռքի ոչ դաշնակցական հեղինակները, որոնց գնահատականներն այս հարցում բոլորովին այլ են: Նրանք չեն կիսում դաշնակցական հեղինակների կարծիքները, շատ դեպքերում այս հեղինակները խորհրդահայ պատմաբանների նման ծանր գնահատականներ են տվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին, այն որակելով որպես «հայոց պատմութեան ամենէն նուաստացուցիչ դաշնագիր»¹², «հայրենադավ և մաքսանենգ պայմանագիր, հայ արիւնով գրուած ողբերգութեան առաջին արար, արիւնագիր տրամա»¹³, «գերագույն դավաճանություն»¹⁴, «ծանր և անտանելի, անմարսելի ու խեղճ»¹⁵:

¹⁰ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հ. Ե, Պէյրութ, 1966, էջ 196:

¹¹ Սասունի Կ., Հայ-թրքական պատերազմը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1926, №9, էջ 116:

¹² Մսրրլեան Զ., Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի դաշնագիրեր, 1920-1921թթ.), Պէյրութ, 1979, էջ 82:

¹³ Նաթալի Շ., Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի), Պէյրութ, 1957, էջ 3:

¹⁴ Ավետեան Մ., Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեա յուշամատեան և Զօր. Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 231:

¹⁵ Գանգրունի Հ., Դաշնագիրները դաւեցին հայոց 1918-1923, Պէյրութ, 1992, էջ 47:

Նախկին դաշնակցական գործիչ Շ. Նաթալին նշում է, որ «Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը թուրքերուն համար այն թանկագին վավերաթուղթն էր, որ ոչ միայն հողային նվաճումներ կուտար թուրքերուն..., այլ թուրքերը կազատեր մեկ կողմէ Սևրի դաշնագրով եւրոպական պետութիւններու միջնորդողի իրավասութենէն և միւս կողմէ Ռուսիոյ միջնորդութենէն՝ հայ-թրքական որևէ հարցի մեջ»¹⁶:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը քննարկման առարկա է դարձել նաև հետխորհրդահայ պատմագրության մեջ: Արդէն հետխորհրդային շրջանում պատմաբանների այս խումբը փորձել է Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսը և պայմանագրի ստորագրումը ավելի օբյեկտիվ դիրքերից ներկայացնել: Հետխորհրդային շրջանի պատմաբաններից Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին առավել հանգամանորեն անդրադարձել է պրոֆեսոր Ա. Հակոբյանը¹⁷:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի շուրջ ժամանակին զարգացվել է մի շարք թյուր տեսակետներ, որոնք ընդունելի չեն, ուստի ցանկանում ենք անդրադառնալ այդ տեսակետներին և պարզաբանել դրանք:

Անվանի պատմաբան Լեոն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն անվանում է «դաշնակցության հավիտենական ամոթն ու խայտառակությունը»: Այս առիթով հեղինակը գրում է. «Դաշ-

¹⁶ Շահան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն. 1930-ի Կովկասեան ապստամբութիւնները (վերագնահատումներ), Մարսելյ, 1934, էջ 41:

¹⁷ Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն (1918-20թթ.), Եր., 1992, նույնի՝ 1920թ. Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագրի գինը, «Երկիր», 15. XII, 2000, նույնի՝ 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը, Եր., 2004, նույնի՝ Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-20թթ.), Եր., 2005, նույնի՝ Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես» № 3, 2006, նույնի՝ Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի պատմաիրավական գնահատականը (1920-21թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2007, № 2, նույնի՝ Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010:

նակցականներն այնքան խոր էին զգում իրենց այդ գործի նողկալի տգեղությունը, որ չհամարձակվեցին հրատարակել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, և միայն ես էի, որ «Մշակի» մեջ ամբողջությամբ արտատպեցի այն, վերցնելով Կ. Պոլսի ռամկավարական «Ժողովրդի ձայն» թերթից»¹⁸:

Պատմաբան Ա. Մնացականյանը Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը որակել է որպես «ամոթալի ակտ»¹⁹, «ազգադավ քաղաքականություն»²⁰: Անընդունելի է հեղինակի այն տեսակետը, թե իբր հայկական կողմը ևս ընդդիմացել է բանակցություններին Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի ներկա գտնվելուն, դեռ ավելին, իբրև անտեսել է խորհրդային կառավարության այդ պայմանագրի անօրինական լինելու մասին նախազգուշացումները²¹: Նմանատիպ կարծիք է արտահայտել նաև խորհրդահայ պատմաբան Ս. Կարապետյանը: Վերջինս նշում է, որ «ազգուրաց դաշնակները» Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ Ալեքսանդրապոլում, առանց Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, ստորագրում են հաշտության պայմանագիր, ինչն էլ հեղինակը համարում է «դաշնակների ազգակործան քաղաքականության և հայ ազգին դավաճանելու բարձրագույն աստիճանը»²²: Անշուշտ, չի կարելի համաձայնվել խորհրդահայ պատմաբանների արտահայտած վերոնշյալ տեսակետների հետ: ՀՀ պատվիրակությանը հղված Ք. Կարաբեքիրի մի գրությունից պարզվում է, որ ներքին գործերի նախարար Ս. Արարատյանը նույնպես հայտնել է, որ ՀՀ կառավարությունը չի ցանկանում

¹⁸ Լեռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 454-456:

¹⁹ Մնացականյան Ա., Ռևոլյուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները, Եր., 1961, էջ 270:

²⁰ Մնացականյան Ա., Հայ ժողովրդի ազատագրումը և վերածնունդը, Եր., 1970, էջ 93:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92-93:

²² Կարապետյան Ս., 1920թ. հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Եր., 1965, էջ 42:

Մոլիվանիի գտնվելը Ալեքսանդրապոլում և այն համարում է ավելորդ²³, սակայն, հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի հաշտության կոնֆերանսի հենց առաջին նիստի ժամանակ (նոյեմբերի 25) Ալ. Խատիսյանը առաջարկել է կոնֆերանսի նախագահ Ք. Կարաբեքիրին որոշել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մոլիվանիի՝ կոնֆերանսին մասնակցության հարցը, այնինչ Կարաբեքիրը պատասխանել է, որ Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությունը Տաճկաստանի կառավարությունը անհրաժեշտ չի գտնում²⁴, քանի որ նրա՝ որպես միջնորդի դերը սպառվել է, և որ իրենք՝ կողմերը, իրենց կառավարություններից լիազորություն ունեն վարելու բանակցություններ²⁵: Մինչդեռ Ալ. Խատիսյանի կողմից Ք. Կարաբեքիրին հղված գրության մեջ ասվում էր. «Իմ կառավարությունը ցանկալի և անհրաժեշտ է համարում, որ այս կոնֆերանսին մասնակցեն Ռուսաստանի ներկայացուցիչները: Ես, պարոն նախագահ, պարտավոր զգացի Ձեզ հասցեագրել ներկա խնդիրս, որովհետև իմ կառավարությունը ժամանակին դիմել էր նույնպես խնդրելով ռուսական կառավարությանը, որը և, ինչպես Դուք ևս գիտեք, տվել էր իր համաձայնությունը, ԹԱՄԺ կառավարության ներկայացուցիչը Մոսկվայում այս խնդրի մասին Խորհրդային կառավարության հետ համաձայնության էր եկել, Ռուսաստանը Տաճկաստանի բարեկամն ու դաշնակիցն է և նրա ներկայացուցչի մասնակցությունը չի կարող որևէ կերպ վնասել բանակցությունների ընթացքին»²⁶: Հարկ է նշել, որ Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինը դեռևս նոյեմբերի 11-ին Ս. Քեմալին, Ք. Կարաբեքիրին և Հայաստանի կառավարության նախագահին հղված գրության մեջ տվել էր իր համաձայնությունը կապված Բ. Մոլիվանիի միջնորդության հետ: Այդ գրության մեջ ասվում

²³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, թ. 59, Туманян М., Дипломатическая история республики Армения 1918-1920гг., Е., 2012, с. 378:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, թ. 48, 62:

²⁵ «Գրական թերթ», 14 դեկտեմբեր, 1990:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 97, թ. 17:

էր. «Ի նկատի առնելով հայկական կառավարության դիմումը Խորհրդային Ռուսաստանին՝ միջնորդ հանդիսանալ Հայաստանի և Տաճկաստանի միջև և տաճկական կառավարության համաձայնությունը այդ առթիվ, խորհրդային կառավարությունը հայտնում է Ձեզ, որ վերցնում է իր վրա այդ միջնորդությունը և այդ նպատակով ուղարկում է պատերազմական գործողությունների վայրը իր լիազոր ներկայացուցիչ Մդիվանիին: Խորհրդային կառավարությունը հուսով է, որ հետագա պատերազմական գործողությունները կդադարեցվեն»²⁷: Սակայն հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Չիչերինի այս գրությունը ամենևին էլ իրականություն չդարձավ: Ավելին, առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ Կարաբեքիրը Մդիվանիին հայտնեց, որ ինքը Անգորայից հրահանգ ունի բանակցությունները վարել միայն հայերի հետ²⁸:

Ականավոր բոլշևիկ Ա. Կարինյանը, ինչպես նաև պրոֆեսոր Գ. Աբովը ևս անդրադարձել են այս հարցին և, աղավաղելով իրականությունը, փորձել են հիմնավորել, թե իբր Դաշնակցական կառավարությունը հրաժարվել է, որպեսզի Բ. Մդիվանին հանդիսանա միջնորդ հայ-թուրքական բանակցությունների ժամանակ²⁹: Իրականում ոչ թե Դաշնակցական կառավարությունն է հրաժարվել, այլ հայկական պատվիրակության նախագահ Ալ. Խատիսյանը նոյեմբերի 29-ին Երևան հղված մի գրության մեջ իրավացիորեն նշում է, որ «Մդիվանիի դերը այստեղ վնասակար է մեր շահերի համար, քանի որ նա այստեղ գործում է բացառապես իբրև կուսակցական՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով»³⁰: Մինչդեռ Մդիվանին պետք է մեկնե՞ր Ալեքսանդրապոլ ռազմական գործողություններին վերջ տալու

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 100, թ. 17:

²⁸ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Եր., 2002, էջ 278:

²⁹ Տե՛ս Կարինյան Ա., Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Եր., 1924, էջ 36, Աբով Գ., Դաշնակցությունն անցյալում և այժմ, Եր., 1929, էջ 102:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, թ. 97:

և տարածքային հարցերը վճռելու ժամանակ դերակատարություն ունենալու համար, ինչն էլ բնականաբար ձեռնտու չէր Թուրքիային: Հենց սա էր պատճառը Կարաբեքիրի այն հայտարարության, ըստ որի բանակցությունները կարող են տեղի ունենալ միայն հայերի ու թուրքերի միջև՝ առանց որևէ ռուս ներկայացուցչի մասնակցության:

Եթե Մոլդովանին որպես միջնորդ մասնակցեր բանակցություններին, ապա այդ դեպքում պետք է Թուրքիայից տարածքներ պահանջեր հոգուտ Հայաստանի, ինչը նախնական պայմանավորվածության համաձայն չէր եղել Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև³¹: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ Մոլդովանիի մասնակցությունը բանակցություններին ձեռնտու չէր նաև Խորհրդային Ռուսաստանին:

Ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը իրավացիորեն կարծում է, որ Մոլդովանին ժամանել էր Ալեքսանդրապոլ թուրքերի միջոցով Հայաստանի վրա ճնշումը ուժեղացնելու, Հայաստանի խորհրդայնացումն արագացնելու և Թուրքիային թույլ չտալու, որ վերջինս տարածքներ զավթի Ռուսաստանին հասանելիք հայկական հողերից³²: Միանգամայն ընդունելի է հեղինակի այն տեսակետը, որ Մոլդովանին ուղարկվել էր Ալեքսանդրապոլ թուրքամետ խմբի հակահայկական ծրագրերն իրականացնելու համար: Հակառակ դեպքում, եթե Մոլդովանին այդ նպատակը չէր հետապնդում, ապա Թուրքիայի կողմից Ռուսաստանի միջնորդությունը մերժելուց հետո ինչո՞ւ էր Մոլդովանին մնում Ալեքսանդրապոլում: Մի՞ թե նրա նպատակը Հայաստանի նվաճումը դյուրացնելը չէր, մի՞ թե նրա նպատակը ռուս-թուրքական նախօրոք կազմված ծրագիրը տրամաբանական ավարտին հասցնելը չէր:

Այնուամենայնիվ, միջնորդության հարցը պաշտոնապես չհանվեց օրակարգից, ավելին, ինչպես արդեն նշեցինք, կոնֆե-

³¹ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 280:

³² Նույն տեղում, էջ 281:

րանսի հենց առաջին նիստի քննարկմանը ներկայացված հարցերի մեջ Խատիսյանի պատվիրակության կողմից առաջնային տեղ էր զբաղեցնում Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսին Մոլիվանու մասնակցության հարցը³³: Կարծում ենք՝ Ալ. Խատիսյանը իրավացի էր, երբ պնդում էր, որ Մոլիվանու դերը վնասակար է Ալեքսանդրապոլում, որովհետև եթե Մոլիվանին Կարսի պարագայում աջակցություն չէր ցուցաբերելու Հայաստանին, իսկ ռազմական գործողություններն այդ ժամանակ արդեն դադարել էին, էլ ի՞նչ նպատակ պիտի հետապնդեր նա Ալեքսանդրապոլում: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ Մոլիվանիի Ալեքսանդրապոլում մնալը միայն մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ դյուրացնել Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը: Փաստորեն, անհիմն էին այս խնդրում խորհրդահայ պատմաբանների քննադատություններն ուղղված ՀՀ կառավարության հասցեին:

Միշտ էլ պատմագրության մեջ շահարկվել է այն հարցը, թե ինչու Ալ. Խատիսյանը ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Պայմանագիրը ստորագրելու կապակցությամբ խորհրդահայ պատմագրությունը միակողմանիորեն մեղադրել է Դաշնակցական կառավարությանը, որը, անշուշտ, ուներ մեղքի իր բաժինը, սակայն հարկ է նշել, որ Հայաստանին նման ծանր իրավիճակի մեջ դրեց հենց ինքը՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, ով դիվանագիտական, ռազմական ու ֆինանսական հնարավորություններ տվեց քեմալականներին³⁴, որոնք էլ պարտության մատնեցին Հայաստանին և ուժի սպառնալիքով նրան պարտադրեցին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

Ա. Կարինյանի համոզմամբ Դաշնակցական կառավարությունը հնարավորություն ուներ չստորագրելու Ալեքսանդրապո-

³³ Տե՛ս Խատիսյան Ա, նշվ. աշխ., էջ 301: Տե՛ս նաև Զոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Եր., 1979, էջ 97-98: «Գրական թերթ», 14 դեկտեմբեր, 1990:

³⁴ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Բոլշևիկների օգնությունը քեմալականներին 1920թ., «Դրօշակ», Եր., 2000, № 1, էջ 154-164, Մինասեան Բ., Հայաստան, հայ ժողովուրդ և հայ դատ, Պեյրուֆ, 1976, էջ 127:

լի պայմանագիրը, «սակայն սեփական ցանկությամբ ու սեփական որոշումով ստորագրում է այդ պայմանագիրը»³⁵: Մեկ այլ խորհրդահայ պատմաբան ավելի ծայրահեղ տեսակետ է արտահայտել՝ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը համարելով «թուրք-դաշնակցական համագործակցություն խորհրդային իշխանության դեմ»³⁶: Է. Ջոհրաբյանի կարծիքով իշխանությունն ամեն կերպ պահելու ցանկությամբ էր պայմանավորված դաշնակցականների կողմից պայմանագրի ստորագրումը³⁷: Հեղինակի բնութագրմամբ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերջին ամսվա ընթացքում դաշնակցության՝ դեպի Թուրքիա կողմնորոշվելու ընդգծված քաղաքականության արդյունքն էր³⁸:

Հայտնի է, որ պայմանագիրը ստորագրելուց առաջ Ալ. Խատիսյանը Հայաստանի խորհրդային իշխանության ժամանակավոր ներկայացուցիչ Դրոյի հետ կապվելով փորձում է նրանից ճշտել պայմանագիրը ստորագրելու հարցը: Խատիսյանը գրում է. «Երեկոյեան ժամը 6-ին ինձ հրաւիրեց ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որը ըսաւ հետեւեալը. «Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ Ձեզ, որ Դուք ազատ եք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»: Լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի, թե արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու կողմն է, թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների: Դրօն պատասխանեց. «Ես Ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն Ձեր հասկացողութեան: Ես խոսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից»³⁹: Այս մեջբերումից պարզվում է, որ Դրոն, ով Սիլինի հետ միասին դեկտեմբերի 2-4-ը փաստացի Հայաստանի խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչն էր համարվում, պայմանագիրը ստորագրելու հարցը

³⁵ Կարինյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37:

³⁶ Արզումանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 354:

³⁷ Տե՛ս Է. Ջոհրաբյանի, նշվ. աշխ., էջ 144:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 142:

³⁹ Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 310:

թողնելով Ալ. Խատիսյանի հայեցողությանը, փաստորեն չի արգելում, այլ ընդհակառակը, լիազորում է նրան, որ պայմանագիրը ստորագրվի: Դեկտեմբերի 2-ի այս իրադարձությունը պատմաբան Վլ. Ղազախեցյանը համարում է Դրո-Սիլին անդրանիկ հրամանը⁴⁰: Սրանից կարելի է ենթադրել, որ Խատիսյանը իրագործեց Հայաստանի նորահռչակ խորհրդային իշխանության թելադրանքը:

Ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը չի ընդունում Դրո-Խատիսյան հեռախոսագրույցի ճշմարտացիությունը: Հեղինակը անգլիական արխիվներից մեջբերում է մի հեռագիր, ըստ որի Դրոն դեկտեմբերի 1-ին հաղորդել է Ալեքսանդրապոլում գտնվող ՀՀ պատվիրակությանը, որ Հայհեղկոմի կողմից Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հռչակելուց հետո, դեկտեմբերի 1-ից սկսած հին կառավարության կողմից նշանակված պատվիրակությունը ոչ մի իրավունք և իրավասություն չունի բանակցությունները թուրքերի հետ շարունակելու համար⁴¹: Կասկածի տեղիք է տալիս հեղինակի կողմից բերված այս մեջբերումը, քանի որ եթե նման հրահանգ Դրոն տված լիներ Խատիսյանին, էլ ինչու պիտի հաջորդ օրը դարձյալ զանգահարեր Խատիսյանին և հասկացներ, որ պայմանագիրը ստորագրվի:

Է. Զոհրաբյանը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի նկատմամբ Դրոյի ցուցաբերած վարքագիծը համարում է «ուղղակի դավաճանություն», քանի որ կարծում է, որ նման հարցի լուծման համար Դրոն պարտավոր էր նախ և առաջ հարցում անել Հեղկոմին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Դիլիջանում, հակառակ դեպքում Երևանում գտնվող Բ. Լեգրանին և ստանալ համապատասխան ցուցում: Ըստ հեղինակի՝ Դրոյի համար գործելու ամենաօրինական ճանապարհը հենց սա կլիներ, իհարկե հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կարող էր նաև կարգադրել Խա-

⁴⁰ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Եր., 2006, էջ 13:

⁴¹ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 378-379:

տիսյանին, որ չստորագրի այդ պայմանագիրը: Այնինչ հեղինակը նշում է, որ Դրոն չընտրեց ոչ մի հնարավոր տարբերակ և հարցի լուծումը թողեց պատվիրակությանը, որպեսզի պատվիրակությունը ստորագրի թուրքերի ներկայացրած պայմանագիրը⁴²:

Այս տեսակետից տրամագծորեն հակառակ տեսակետ է զարգացնում պատմաբան Բ. Հարությունյանը: Վերջինս ելնելով Խատիսյանի վերոնշյալ վկայությունից ենթադրում է, որ Դրոյի մանվածապատ պատասխանը, որը պայմանավորված էր իր կողքին գտնվող Սիլինի հրահանգներով, անուղղակի հասկացնում էր, որ պայմանագիրը կարող է ստորագրվել: Հեղինակը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դրոն էր զանգահարել Ա. Խատիսյանին, ենթադրում է, որ բոլշևիկյան իշխանությունը խիստ անհանգստացած էր, որ պատվիրակությունը չի ստորագրի պայմանագիրը և աշխատում էր անուղղակի խթանել պայմանագրի ստորագրումը⁴³:

Պայմանագիրը ստորագրելուց հետո Խատիսյանը վերադառնում է Երևան և անմիջապես հանդիպում ունենում Դրոյի հետ: Դրոն Խատիսյանին վստահեցնում է, որ պատվիրակությունը ամեն ինչ ճիշտ էր հասկացել և կատարել: Այդ մասին Խատիսյանը հետևյալն է գրում. «Երեւան գալով մենք ամբողջ կազմով զացինք կառավարութեան տունը: Մեզ ընդունեցին Դրօն և Սիլինը: Մենք մանրամասն զեկուցում տւինք: Դրօն մեզի ըսաւ, թէ գործած ենք շատ ճիշդ, ստորագրելով դաշնագիրը, եւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաշնագիրը ստորագրելու մասին պէտք էր հասկանալ այնպէս, ինչպէս որ մենք հասկցած էինք»⁴⁴: Փաստորեն, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրվեց լիազորությունները վայր դրած կառավարության պատվիրակության կողմից, բայց միևնույն ժամանակ Հայաստանի խորհր-

⁴² Տե՛ս Զոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 137-138:

⁴³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերի համադրական քննության շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 2011, № 3, էջ 55:

⁴⁴ Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 313:

դային իշխանության անդրանիկ ներկայացուցչի բանավոր լիազորությունների շնորհիվ: Թեև պետք է նշել, որ Խատիսյանը կարող էր հրաժարվել պայմանագիրը ստորագրելուց, քանի որ իր պատվիրակությունը տվյալ պարագայում, հայոց պետության արդեն գոյություն չունենալու հանգամանքով պայմանավորված, հանդիսանում էր մասնավոր անձանց խումբ⁴⁵, այսինքն՝ այդ պայմանագիրը ստորագրել էին արդեն իսկ լիազորությունները վայր դրած կառավարության ներկայացուցիչները: Պատմաբան Ե. Սարգսյանի համոզմամբ՝ դաշնակցականները ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը՝ ի սկզբանե հույսը դնելով այն բանի վրա, որ այն իրավական ուժ չի ունենա, քանի որ իրենց կառավարությունն արդեն հրաժարական էր տվել ու իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին⁴⁶:

Սփյուռքի որոշ հեղինակներ գտնում են, որ եթե Խատիսյանը չստորագրեր պայմանագիրը, ապա թուրքերը կշարունակեին առաջխաղացումը: Այս տեսակետը ևս համոզիչ չէ: Փորձենք պարզաբանել:

Լեզրանի առաջարկին՝ հետ կանչել պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլից, խզել հարաբերությունները տաճիկների հետ և ռուսական զորք մտցնել Հայաստան, Վրացյանը պատասխանում է հետևյալ կերպ. «Եթե մենք յետ կանչեինք մեր հաշտութեան պատուիրակութիւնը Ալեքսանտրապոլից եւ խզեինք բանակցութիւնները տաճիկների հետ պարզ է, որ մինչեւ կարմիր զօրքերը կը հասնէին, տաճիկները կը լինէին Երեւանում ու Դարալագեագում: Դրանից յետոյ ի՞նչ արժէք կունենար բոլշևիկեան օգնութիւնը»⁴⁷: Ս. Վրացյանի այս մտահոգությունը, անշուշտ, տեղին է, քանի որ Լեզրանը որևէ երաշխիք չէր տալիս, որ թուրքերը առաջ չեն շարժվի, այլ պարզապես պատասխա-

⁴⁵ Սահակյան Ս., Ցավալի պայմանագրեր, Եր., 2007, էջ 348:

⁴⁶ Саркисян Е., За кулисами. Как рождался Московский договор 1921 г., «Литературная Армения», Е., 1991, № 1, с. 79.

⁴⁷ Վրացեան Ս., Յուշեր մօտիկ անցեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, № 1, էջ 67:

նում էր, որ «թուրքերը այդպիսի քայլ չեն առնի»⁴⁸, բայց կարծում ենք, որ եթե թուրքերը ցանկանային շարունակել պատերազմը, ապա դա կանեին մինչև հաշտության բանակցությունները սկսելը: Մենք այն կարծիքին ենք, որ թուրքը առաջ չէր շարժվի ոչ թե նրա համար, որ դա կնշանակեր պատերազմել Խ. Ռուսաստանի դեմ, ինչպես կարծում են որոշ պատմաբաններ⁴⁹, այլ նրա համար, որ քեմալականներն արդեն գրավել էին «Ազգային Ուխտով» նախատեսված տարածքները, դեռ մի բան էլ ավելին (Մուրմալու), և մնում էր այդ նվաճումները ընդամենը օրինականացվել պայմանագրի տեսքով, իսկ Կարաբեքիրի շտապողականությունը պայմանավորված էր նրանով, որ նա ցանկանում էր պայմանագիրը կնքել այն իշխանության հետ, ում հետ որ նա պատերազմի մեջ է եղել:

Պատմաբան Ա. Հակոբյանը գտնում է, որ եթե անգամ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումը թողնվեր բոլշևիկներին, ապա նրա բովանդակությունը էապես չէր փոխվելու, քանզի խորհրդա-թուրքական նախնական համաձայնությամբ արդեն զգված էր հայ-թուրքական սահմանը, իսկ դա այն էր, որ Ք. Կարաբեքիրը թելադրել էր Ալ. Խատիայանին Ալեքսանդրապոլում: Հեղինակը կարծում է, որ հենց դա էր պատճառը, որ խորհրդային կողմից Լեզրանը, Դրոն չարգելեցին, որ պայմանագիրը ստորագրվի: «Ալեքսանդրապոլի խայտառակությունը թույլատրվեց հավանաբար նրա համար,- գրում է հեղինակը,- որ խորհրդային կառավարությունը անգամ վերջին պահին ամբողջ պատասխանատվությունը, տարածքային կորուստները զգի կործանվող իշխանության վրա և դրանով էլ ավելի վարկաբեկի ժողովրդի աչքում»⁵⁰:

⁴⁸ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 529:

⁴⁹ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 62, Գաբրիելյան Գ., Ս. Վրացյանի կառավարության բանակցությունները Բ. Լեզրանի հետ և ՀՀ խորհրդայնացումը, «Էջմիածին», ամսագիր, 2011, ապրիլ, էջ 82:

⁵⁰ Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, էջ 331:

Մեր կարծիքով բոլշևիկներին նույնպես ձեռնտու էր, որ պայմանագիրը ստորագրվի դաշնակցական պատվիրակության կողմից, որովհետև եթե նրանք ցանկանային, ապա կպահանջեին պատվիրակության վերադարձը Ալեքսանդրապոլից և նոր պատվիրակություն կուղարկեին բանակցությունները վարելու համար, բայց նրանք չգնացին այդ քայլին, որովհետև, ինչպես Խատիսյանն է ասում «յեղափոխական նոր իշխանությունը կուզեր, որ դաշնագիրը ստորագրուէր, բայց մեր եւ ոչ իր ձեռքով»⁵¹:

Հայտնի բոլշևիկ Ա. Կարինյանը իր աշխատություններից մեկում առանց աղբյուրը հիշատակելու գրում է, որ դեկտեմբերի 3-ին Դրոյի և Միլինի ստորագրությամբ Ալեքսանդրապոլի պատվիրակությանն ուղարկել է հեռագիր, ըստ որի հին կառավարության կողմից նշանակված պատվիրակությունը այլևս ոչ մի լիազորություն չունի, իսկ Թուրքիայի հետ այսուհետև բանակցություններ պետք է վարի Հայհեղկումը⁵²: Կասկածելի թվացող և հավատ չներշնչող այս հեռագիրը, անշուշտ, ուշացած էր: Սակայն անհասկանալի է այն հանգամանքը, թե ինչու պիտի Դրոն դիմեր այդ քայլին, չէ՞ որ նա քաջատեղյակ էր, որ պայմանագիրն արդեն իսկ ստորագրված է, հետևաբար ի՞նչ նպատակ պետք է հետապնդեր նրա այս քայլը:

Հայ պատմագրության մեջ սխալ կարծիք է ձևավորվել նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանին հասանելիք տարածքի շուրջ: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ զարգացվում էր այն տեսակետը, ըստ որի «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանի տարածքը հավասարվում է Բաթումի պայմանագրով նախատեսված տարածքին»⁵³: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ խորհրդային շրջանի գաղափարաքաղաքական մթնոլորտում էր արտահայտվում այս տեսակետը, ինչ

⁵¹ Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 313:

⁵² Տե՛ս Կարինյան Ա., Դաշնակցությունը և իր զինակիցները, Եր., 1932, էջ 89:

⁵³ Արզումանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 350, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 775, ՀԺՊ, հ 7, էջ 111:

որ տեղ հասկանալի է, բայց որ հետխորհրդային շրջանի որոշ պատմաբաններ ևս պնդում են, որ Հայաստանին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով թողնվում էր ընդամենը 10 հազ. քառ. կմ տարածք⁵⁴, արդեն համարում ենք անընդունելի: Կարծում ենք, որ միանշանակ կերպով պնդել, թե ինչքան է եղել ՀՀ տարածքը, սխալ կլինի, քանի որ դեռևս հստակեցված չէր Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի հարցը: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ կոնկրետ տարածք շեշտել և համեմատություն անել այլ պայմանագրի հետ պարզապես ընդունելի չէ:

Հարկ է նշել, որ պատմագրության մեջ միաձայն կարծիք չի եղել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հողվածների հստակ թվի վերաբերյալ: Տարբեր աշխատություններում և փաստաթղթերի ժողովածուներում տարբեր թվեր են նշվել: Հողվածների ընդհանուր թիվը 18-ն է, բայց խորհրդահայ պատմագրության մեջ հիմնականում 14 հողված է հիշատակվել: Հողվածների ընդհանուր թվի ճշգրտման հարցը հետխորհրդային պատմագրության մեջ պարզաբանել է Ա. Հակոբյանը⁵⁵: Հեղինակի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ խորհրդային շրջանի աշխատություններից և փաստաթղթերի ժողովածուներից բացակայել են պայմանագրի 7-րդ, 16-րդ, 17-րդ և 18-րդ հողվածները: Անշուշտ, պետք է համաձայնել հեղինակի այս ճշգրտման հետ, քանի որ պայմանագրի հողվածների թիվը իրոք 18-ն է և այդ պայմանագրի հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով տարբերակների պատճենները պահվում են Հայաստանի Ազգային արխիվի տարբեր ֆոնդերում⁵⁶, իսկ ինչ վերաբերում է այն տեսակետին, թե իբր պայմանագիրը բաղկացած է 14, 15 հողվածից, ապա պետք է

⁵⁴ Տե՛ս Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 381, Մարգարյան Ե., Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եր., 1995, էջ 171:

⁵⁵ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 63-65:

⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 636, թ. 132-137, ֆ. 200, ց. 2, գ. 108, թ. 1-6, ֆ. 200, ց. 2, գ. 159, թ. 1-6, ֆ. 113, ց. 3., գ. 56, թ. 93-99, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 14-19:

նշել, որ այդ շփոթը հիմնականում գալիս է խորհրդային շրջանում կազմված փաստաթղթերի ժողովածուներից⁵⁷:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, հայ պատմագրության մեջ բավականին անդրադարձ եղել է հայ ժողովրդի պատմության մեջ վիճելի համարվող Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին: Այս պայմանագիրը հայ պատմագրության մեջ միանշանակ չի գնահատվել, այն արժանացել է տարաբնույթ գնահատականների: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ այն միանշանակ քննադատվել է, դաշնակցական պատմագրությունը փորձել է հիմնավորել այդ պայմանագիրը ստորագրելու անխուսափելիությունը, սփյուռքի ոչ դաշնակցական հեղինակները իրենց կոշտ գնահատականներով քիչ են զիջում խորհրդահայ հեղինակներին, իսկ ահա հետխորհրդային շրջանի պատմագրության ներկայացուցիչները հետզհետե վերանայում և վերագնահատում են այս պայմանագրի հետ կապված խնդիրները:

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 216, թ. 1-3, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Եր., 1960, էջ 408-411, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Եր., 1972, էջ 683-687, Ազատյան Հ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Եր., 2002, էջ 107-109:

ОЦЕНКА АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКОГО ДОГОВОРА В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Ара Азатян
(резюме)

Александропольский договор является одним из основных и спорных и противоречивых вопросов новейшей истории Армении, который в историографии удостоился разнородных оценок. Заключение этого договора стало возможным главным образом благодаря советско-кемалскому политико-стратегическому сотрудничеству, чем фактически Турция поставила Армению в свою зависимость. Договор, который с армянской стороны подписали уже сложившие свои полномочия представители правительства, которые фактически не имели правомочий сделать это, следовательно этот договор не мог иметь правовой силы. Нашей целью явилось представление и проанализирование взглядов и оценок сформированных в армянской историографии про Александропольский договор.

THE ALEXANDROPOULOS TREATY RATING IN THE ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

Ara Azatyan
(summary)

One of the disputable and controversial issues of modern history is Alexandropoulos contract that received various evaluations in historiography. This contract came into force mainly due to Soviet-Kemalist military cooperation, according to which in fact Armenia became dependent on Turkey. A contract was signed by those representatives of Armenian government who had already laid down the powers and who actually were not entitled to do so, therefore the contract cannot have the legal force. Our goal was to introduce and analyze the opinions and assessments formed in Armenian historiography about Alexandropoulos treaty.